

УДК 32:341.3

<https://orcid.org/0000-0003-0476-051X><http://doi.org/10.5281/zenodo.1402748>

А. С. Разметаєв

«ЭФЕКТИВНИЙ КОНТРОЛЬ» ЯК БАЗОВИЙ КОНЦЕПТ СУЧАСНОГО ДИСКУРСУ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ: ПОЛІТИКО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР

Розглянуто у контексті неоінституційної теорії та практики Європейського суду з прав людини концепт «ефективного контролю», за допомогою якого держава-окупант здійснює управління окупованими територіями. Здійснено порівняльний аналіз трьох кейсів окупаційних режимів, що функціонують на територіях Північного Кіпру, Придністров'я та Нагорного Карабаху. Описано особливості ефективного контролю окупанта в класичних окупаціях та в окупаціях «через третіх осіб». Сфокусовано увагу на зміщенні акцентів у сучасних окупаційних режимах з військового на політичний аспект: з безпосереднього територіального контролю окупанта на делегування повноважень маріонетковим органам місцевої влади. Сформульовано визначення ефективного контролю як специфічного інституту сучасних окупаційних режимів з притаманними йому формальними й неформальними правилами «гри», що встановлюються й підтримуються державою-окупантом та її агентами.

Ключові слова: окупаційний режим, ефективний контроль, політичний інститут, окупаційна держава, політичний режим, неоінституціоналізм, класична окупація, окупація через третіх осіб, Європейський суд з прав людини.

А. С. Разметаев

«ЭФФЕКТИВНЫЙ КОНТРОЛЬ» КАК БАЗОВЫЙ КОНЦЕПТ СОВРЕМЕННОГО ДИСКУРСА ОККУПАЦИОННЫХ РЕЖИМОВ: ПОЛИТИКО-ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Рассмотрен в контексте неоинституциональной теории и практики Европейского суда по правам человека концепт «эффективного контроля», при помощи которого государство-окупант осуществляет управление оккупированными территориями. Произведен сравнительный анализ трех кейсов оккупационных режимов, функционирующих на территориях Северного Кипра, Приднестровья и Нагорного Карабаха. Описаны особенности эффективного контроля окупанта в классических оккупациях и в оккупациях «через третьих лиц». Сфокусировано внимание на смещении акцентов в современных оккупационных режимах с военного на политический аспект: с непосредственного территориального контроля окупанта на делегирование полномочий марионеточным органам местной власти. Сформулировано определение эффективного контроля как специфического института современных оккупационных режимов с присущими ему формальными и неформальными правилами «игры», которые устанавливаются и поддерживаются государством-окупантом и его агентами.

Ключевые слова: оккупационный режим, эффективный контроль, политический институт, государство-окупант, политический режим, неоинституционализм,

классическая оккупация, оккупация через третьих лиц, Европейский суд по правам человека.

A. Razmietaiev

**«EFFECTIVE CONTROL» AS A BASIC CONCEPT
OF MODERN DISCOURSE OF OCCUPATIONAL REGIMES:
POLITICAL AND INSTITUTIONAL DIMENSION**

It was reviewed the concept of the «effective control» in context of neo-institutional theory and practice of the European Court of Human Rights, through which the occupant manages the occupied territories. It was realized the comparative analysis of the three occupation regimes cases operating at the territories of North Cyprus, Transnistria and Nagorno-Karabakh. It was described the features of the effective control of occupant in classical military occupations and in occupations by proxy. It was considered the specificity of the occupation facts determination by the European Court of Human Rights: test for the effective territorial control, application of the normative model of occupation in accordance with the Hague Regulation of 1907, the use of special informational base to confirm the existence of occupation regimes at the respective territories. It was paid attention on the emphasis shifting in the modern occupation regimes from the military to the political aspect: from the direct territorial control of the occupant to the powers delegation by the puppet authorities of the local agency.

The motive part of the article is based on the neo-institutional approach as the most optimal, methodological basis of the specific institutions study of the modern occupation regimes in the author's opinion. This method allows to identify and characterize the institutional impact of the occupying state on the territories controlled by such state, as directly as through the system of the local puppet authorities. This method also allows to identify and systematize the military, economic, financial and political means of influence through which the occupant provides loyalty of the local political elites and population of the occupied territories.

In conclusion to this article it was defined definition of the effective control as a specific institute of modern occupation regimes with the appropriate formal and informal rules of "game" established and supported by the occupant and its agents.

Key words: *occupation regime, effective control, political institution, occupying state, political regime, neo-institutionalism, classical military occupation, occupation by proxy, European Court of Human Rights.*

Постановка проблеми. Феномен окупаційних режимів має тривалу та розмаїту історію. Однак, сучасні окупаційні режими – це terra incognita для цивілізованого світу, оскільки доступ і моніторинг їхньої діяльності з боку незалежних міжнародних організацій є значно ускладненим або взагалі неможливим. Окуповані території небезпідставно називають «чорними дірами» (black holes) в області захисту прав людини [15]. Проте це не означає, що в них не відбуваються певні політичні процеси, які не потребують вивчення. Спроба політологічного аналізу окупаційних режимів видається цілком обґрунтованою. Розгалужений методологічний

інструментарій політичної науки дозволяє зрозуміти специфіку функціонування відповідних політичних інститутів на окупованих територіях і їх вплив на існуючі окупаційні режими.

Емпірична база для дослідження окупаційних режимів має свою специфіку. Одним із надійних джерел інформації можна вважати рішення Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з довготривалою окупацією Північного Кіпру, Придністров'я та Нагорного Карабаху, що мають як теоретичний, так і практичний інтерес для вироблення української стратегії захисту проти порушень міжнародного права Росією внаслідок незаконної окупації частини нашої держави.

Аналіз актуальних досліджень. Вивченням проблематики політичних режимів займалися такі українські та зарубіжні теоретики, як В. Гельман, М. Дюверже, О. Євтушенко, А. Колодій, Р. Макрідіс, Ю. Мацієвський, О. Лазоренко, Ф. Рудич, С. Хантінгтон та ін.

Дослідженню політичних інститутів у рамках неоінституційної теорії присвячені праці Г. Габаллеро, П. ДіМаджіо, К. Кінгстона, Дж. Марча, Дж. Найта, Д. Норта, Дж. Олсона, В. Пауелла, О. Стойко та ін.

Концепція «ефективного контролю» держав-окупантів над окупованими територіями є предметом наукових розвідок переважно зарубіжних авторів: Е. Бенвеністі, Н. Бхута, Й. Дінштейна, П. Спюеррі, Т. Ферраро та ін.

Також слід зазначити, що в українському політичному дискурсі в останні роки тема «ефективного контролю» почала активно обговорюватись, зокрема, з'явилися публікації з цього приводу Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України [5], коментарі Уповноваженого України у справах Європейського суду з прав людини [6] тощо.

Метою статті є політологічна концептуалізація ефективного контролю (базового поняття окупаційних режимів) у політико-інституційному вимірі. **Завдання** статті полягає в осмисленні у контексті неоінституційної теорії та

контент-аналізу рішень Європейського суду з прав людини значення ефективного контролю держави-окупанта як особливого політичного інституту, що існує в умовах конкретних окупаційних режимів сучасності.

Виклад основного матеріалу. Існує достатньо велика кількість визначень і типологій політичних режимів. У вітчизняній науці компромісним є підхід, відповідно до якого політичний режим визначається як функціональна складова політичної системи, як «сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється політична влада, встановлюється порядок соціальної взаємодії, забезпечується задоволення життєвих потреб членів суспільства» [2].

Класичною вважається типологія, яка виділяє три «ідеальні» типи політичних режимів: тоталітарний, авторитарний і демократичний. Однак, будь-яка типологізація є умовною, тому ми схильні виділяти окупаційні режими в окремий різновид політичних режимів з притаманними йому специфічними ознаками.

Незважаючи на те, що кожен політичний режим є специфічним і може суттєво відрізнитися в територіальному та історичному контекстах, він значною мірою детермінується тими інститутами, що складають основу політичної системи держави. Здатність того чи іншого режиму до політичних змін переважно обмежується інституційною складовою політичної системи. Інститути важливі для функціонування і розуміння політичного режиму, оскільки вони формують соціальний порядок. Політичні актори слідують змісту правил, встановлених інститутами, які можуть бути формальними і неформальними [8, с. 128].

З теоретико-методологічної точки зору для дослідження специфіки інститутів сучасних окупаційних режимів, на нашу думку, найбільш оптимальним є неоінституційний підхід. Якщо традиційний інституціоналізм використовував поняття «політичні інституції» в значенні майже тотожному поняттям політичні установи чи організації, то неоінституціоналізм відмовився від такого підходу, зосередившись на правилах [3].

Класик неінституційної теорії Д. Норт чітко розмежовує поняття «інституція» та «організація». Під інституціями він розуміє правила гри, що встановлюють як офіційні обмеження (закони, придумані людьми), так і неофіційні обмеження (звичаї, кодекси поведінки тощо). Організації ж охоплюють собою політичні, економічні, суспільні та освітні органи, що складаються з груп індивідів, пов'язаних між собою спільним прагненням досягти певних цілей [4, с. 12–13]. Водночас, вчений не протиставляє ці дві категорії, а, навпаки, підкреслює їх діалектичний взаємозв'язок. Інституції створюють можливості для відповідної діяльності організацій, а організації, в свою чергу, створюються для досягнення їх мети та виступають агентами інституціональних змін [4, с. 13–14].

Вочевидь, під впливом нортівської інтерпретації функціонування економіки та суспільства, відомий російський політолог В. Гельман визначив політичний режим як особливий тип політичної «гри», що включає в себе два основних елементи: 1) набір політичних акторів («гравців»), які контролюють доступні їм ресурси і використовують ті чи інші стратегії для досягнення своїх цілей; 2) сукупність інститутів, або «правил гри», які накладають обмеження і створюють стимули для дій політичних акторів [1].

На наш погляд, це поняття достатньо адекватне для теоретичного осмислення окупаційних режимів сучасності, що характеризуються високою латентністю політичних інститутів, наявністю своєрідних правил гри, що нав'язуються державою-окупантом і підконтрольними їй маріонетковими органами влади на окупованих територіях. Ця латентність, як видається, парадоксальним чином обумовлена суворими нормами міжнародного права, що забороняють практику окупації суверенних державних територій, та штовхають окупанта на побудову неформальних патрон-клієнтелістських зв'язків з окупованими територіями та укладання своєрідних пактів з місцевими елітами цих територій з метою забезпечення їх лояльності до патрона.

Слід зауважити, що в сучасному взаємозалежному глобальному світі усі країни в тій чи іншій мірі піддаються зовнішньому впливу. Наприклад, американський політолог Ч. Ендрейн типовою складовою політичної системи, окрім владних структур всередині держави, вважає іноземні інституції, що здійснюють вплив на цю політичну систему [9, с. 19–20].

Однак, необхідно чітко розмежовувати інституціональний вплив таких загальновизнаних організацій, як МВФ або, наприклад, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), про який мова піде нижче, та незаконний контроль окупанта над іншою суверенною державою або її частиною.

Саме такі випадки неодноразово ставали предметом розгляду ЄСПЛ у справах проти Туреччини, Росії та Вірменії, які стосуються фактів триваючих окупацій, відповідно, Північного Кіпру, Придністров'я та Нагорного Карабаху.

Аналіз рішень ЄСПЛ з цього приводу свідчить, що суд, оцінюючи пояснення урядів – учасників судового процесу, різноманітні документальні джерела, свідчення мешканців окупованих територій тощо, встановлює факт «ефективного контролю» окупанта відносно цих територій та їх місцевої влади.

При цьому, ЄСПЛ, використовуючи, на перший погляд, оригінальну правову конструкцію «ефективного контролю», насправді, почерпнув це поняття з класичного визначення окупації, наведеного у статті 42 Гаазького Положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 р., відповідно до якої територія визнається окупованою, якщо вона фактично перебуває під владою армії супротивника. Окупація поширюється лише на ту територію, де така влада встановлена і здатна виконувати свої функції.

«Класична» окупація, виходячи з усталеної практики ЄСПЛ, передбачає три взаємопов'язані умови:

- 1) фізична присутність збройних сил однієї держави на території іншої держави без її згоди;

2) істотна або повна нездатність ефективної місцевої влади здійснювати свої повноваження в силу необґрунтованої присутності іноземних сил.

3) здійснення повноважень на всій території або її частинах іноземними силами замість місцевої влади.

Таким чином, за цим нормативним визначенням, фактичне перебування території під владою противника і є критерієм її «ефективності», тобто здатності управляти окупованою територією.

Концепція «ефективного контролю» вперше була застосована судом у справах, пов'язаних з турецькою окупацією Кіпру, а саме: в рішенні від 18 грудня 1996 р. у справі «Лоїзиду проти Туреччини». За загальним правилом, держава має юрисдикцію на власній території, але у вищезгаданій справі ЄСПЛ заявив, що відповідальність Договірної Сторони також може виникнути, в результаті військової дії – законної або незаконної, таким чином, при забезпеченні ефективного контролю за простором, що знаходиться за межами її національної території. У цій області зобов'язання щодо захисту прав і свобод, закріплених в Європейській Конвенції з прав людини, встановлюється наявністю факту цього контролю, здійснюваного безпосередньо через збройні сили або підпорядковану місцеву адміністрацію [4].

Отже, важливий висновок суду полягає в тому, що ефективний контроль означає наявність екстериторіальної юрисдикції окупаційної держави, що, відповідно, покладає на окупанта відповідальність за дотримання Конвенції на чужих суверенних територіях, які опинились під його владою.

Ефективний контроль окупаційної держави визначається у кожному конкретному випадку окремо. Так, наприклад, у справі «Лоїзиду проти Туреччини» вирішальним був той факт, що Туреччина задіяла 30 тисяч військовослужбовців для патрулювання території Північного Кіпру та роботи на блок-постах на основних лініях комунікації [4].

У пізніше винесених рішеннях суд прямо вказує на те, що умова наявності фактичної влади, як про це зазначено у статті 42 Гаазького положення, є тотожною умові ефективного контролю (наприклад, рішення від 16 червня 2015 р. у справі «Саргсян проти Азербайджану», пункт 94).

Таким чином, немає принципової різниці між поняттям «ефективного контролю», що використовувався ЄСПЛ при розгляді перших справ, що стосувались військової окупації Туреччиною північної частини Кіпру, та класичним визначенням «ефективної окупації», наведеним у статті 42 Гаазького положення.

Однак, це твердження є справедливим лише у випадках класичних окупацій, за яких одна держава безпосередньо завойовує іншу та встановлює свою окупаційну владу. Останнім випадком класичної окупації є анексія Росією Кримського півострову. Для доведення факту встановлення окупаційного режиму та ефективного контролю Російської Федерації (РФ) над Кримом, окрім безпосередньої участі збройних сил РФ у захопленні півострова, достатньо аналізу формальних інституцій: законів Державної Думи РФ, указів Путіна В. В. і рішення Конституційного Суду РФ, якими схвалено анексію та утворення нових «суб'єктів федерації»: «Республіки Крим» і «міста федерального значення Севастополя», а також нормативно-правових актів російських органів влади, що на теперішній час стосуються цих територій.

Проте в наші часи, більше, ніж через 100 років після прийняття Гаазької конвенції, світ зіштовхується з прикладами прихованих територіальних експансій, що здійснюються «чужими руками» сепаратистських сил, а фактична присутність окупаційної держави ретельно маскується. Навіть у справах проти Туреччини, де факт військової окупації та присутності у Північному Кіпрі турецьких збройних сил ніким не заперечувався, уряд Туреччини відмовлявся нести відповідальність за дотримання прав населення окупованої території, стверджуючи, що його збройні сили діють виключно в тісній взаємодії та від імені нібито

незалежної та автономної влади «Турецької Республіки Північного Кіпру» (ТРПК) [13]. Насправді ж «ТРПК» як маріонеткове утворення діяло під контролем Туреччини, що й було підтверджено судом у згаданій справі.

На думку експерта Міжнародного комітету Червоного Хреста Трістана Ферраро, в сучасних окупаціях «через третіх осіб» (occupation by proxy), критерій, що потребує військової присутності ворожих іноземних військ, виконується, коли застосовується теорія непрямого ефективного контролю, оскільки загальний контроль над місцевими органами, що здійснюють контроль над відповідними територіями, перетворює осіб, які належать до цих органів, в «агентів» або «допоміжних осіб» іноземної держави. Такий контроль, що здійснюється над цими місцевими організаціями, відображає реальний та ефективний зв'язок між групою осіб, що здійснюють ефективний контроль, та іноземною державою, що діє через ці сурогатні органи [14].

ЄСПЛ, зіштовхнувшись з випадками некласичних окупацій «через третіх осіб», де маріонеткові режими видаються окупаційними державами за суверенних акторів, розширив сферу застосування концепції «ефективного контролю», визначивши, що такий контроль може здійснюватись не лише над територією, а й над суб'єктами, залежними від окупаційної держави.

В цьому сенсі хрестоматійною є справа «Ілашку та інші проти Молдови та Росії». Як зазначив ЄСПЛ, той факт, що Росія мала військовослужбовців та склади озброєння, розміщені на цій території, а також мала чіткі комерційні зносини між контрольованими державою військовими інституціями та аналогічними інституціями, що знаходилися в окупованій державі, був важливим. Ці фактори доводять, що, ймовірно окремі суб'єкти, ПМР («Придністровська Молдавська Республіка»), залишалися під ефективною владою, або, принаймні, під визначальним впливом, Російської Федерації: «у будь-якому випадку ... вона (ПМР) виживає завдяки військовій, економічній, фінансовій та політичній підтримці, яка надається Російською Федерацією» [12].

При цьому, правила «гри» на території Придністров'я формуються на користь російської держави не лише завдяки безпосередній присутності військовослужбовців РФ, але й різним невійськовим факторам, зовнішній вираз яких проявляється в:

– численних двосторонніх угодах між офіційними представниками РФ та владою «ПМР», що свідчать про військово-технічну підтримку придністровського режиму в обхід Молдови. Зокрема, ЄСПЛ встановлено факт того, що частина військового майна, що залишилась у спадок від радянської 14-ї армії, була безоплатно передана так званій владі «ПМР»;

– наявності прямих економічних зв'язків між підприємствами Придністров'я та РФ;

– участі російських компаній у приватизації стратегічних підприємств Придністров'я і, як наслідок, безпосередній вплив російського капіталу на зайнятість місцевого населення;

– постачанні російського газу до Придністров'я на більш вигідних фінансових умовах, аніж для іншої частини Молдови.

Примітно, що Росія на офіційному рівні наголошує на тому, що Придністров'я є невід'ємною частиною Молдови, на відміну від турецької позиції щодо незалежності «ТРПК».

Це обумовило специфіку агентів «ефективного контролю» над придністровським режимом, яких, незважаючи на їх неофіційну діяльність, було чітко визначено у вищезгаданій справі. Зокрема, ЄСПЛ відмітив постійні візити й участь у суспільному житті Придністров'я депутатів Держдуми РФ, вирішальний вплив на економіку окупованої території російських державних компаній, зокрема, «Газпрому» і, звісно ж, військову підтримку з боку оперативної групи російських військ (ОГРВ), яка є спадкоємницею радянської 14-ї армії, та діяльність якої маскується під «миротворчу місію». Місцева влада Придністров'я (ЄСПЛ використовує термін «місцева адміністрація» – прим. авт.) є агентом, що здійснює

безпосередній контроль над окупованою територією в інтересах і під загальним контролем Росії як держави-окупанта.

Хоча російський уряд не має офіційних зв'язків з Придністров'ям, він проводить активну патронажну політику, зокрема, щорічно здійснює виплату пенсій місцевому населенню під виглядом гуманітарної допомоги, що було встановлено при розгляді ЄСПЛ пізніших справ проти Росії [10].

В неklasичних окупаціях акценти «ефективного контролю» дедалі більше зміщуються з військового на політичний аспект. По суті «ефективний контроль» стає самостійним політичним інститутом, що грає важливу роль в діяльності окупаційного режиму. Так, у справі «Чірагов та інші проти Вірменії» ЄСПЛ взяв до уваги не кількість вірменських солдат в окупованому Нагірному Карабаху, яка судом не була достовірно встановлена через прихований характер окупації, а обсяг політичної та фінансової підтримки вірменським урядом сепаратистської «Нагірно-Карабаської Республіки» («НКР») [11].

Водночас, суд оцінив як докази такі інституційні чинники, що сприяли формалізації ефективного контролю Вірменії над «НКР»:

– ухвалення в грудні 1989 р. Верховною Радою Вірменської РСР та Нагірнокарабаською обласною радою спільної резолюції про «возз'єднання» двох суб'єктів;

– затвердження в січні 1990 р. спільного бюджету;

– здійснення юрисдикції вірменських судів на території «НКР»;

– запозичення «НКР» вірменських законів;

– укладення в червні 1994 р. «Угоди про військове співробітництво між Урядами Республіки Вірменія та Республіки Нагірного Карабаху».

Так, ЄСПЛ звернув увагу, що крім визначення багатьох військових питань, з яких два суб'єкти працюватимуть разом, Угода особливо передбачає, що призовники Вірменії та «НКР» можуть проходити свою військову службу в іншому суб'єкті [2].

Неформальним правилам «гри», що забезпечують лояльність до Вірменії місцевої еліти та населення окупаційного режиму «НКР», сприяють наступні фактори:

– взаємний обмін відомими політиками. Наприклад, колишні президенти Вірменії Серж Саргсян і Роберт Кочарян в різні часи обіймали посади, відповідно, міністра оборони та президента «НКР»;

– видача Вірменією паспортів мешканцям невизнаної «НКР» для надання їм легальної можливості виїзду за кордон;

– економічне виживання «НКР» за рахунок Вірменії.

Агентами «ефективного контролю» виступають:

- безпосередньо вірменський уряд, основним інструментом впливу якого є надання так званої «міждержавної позики», що становить переважну частину бюджету «НКР» і надається фактично на безповоротній основі;

– Всевірменський фонд Айастан, який жертвує десятки мільйонів доларів США на проекти в «НКР». Хоча фонд є недержавною організацією, його Опікунська рада включає чинних та колишніх президентів і міністрів Вірменії та «НКР», а також інших посадових осіб Вірменії високого рівня;

– місцева влада «НКР».

Багаторічна залежність місцевого населення окупованих територій від окупаційної держави впливає на те, що соціально схваленими стають норми поведінки в інтересах правлячої еліти окупанта. Як приклад, на останніх виборах Президента РФ за Путіна В.В. у Придністров'ї, за деякими джерелами, проголосувало більше 96% виборців при середньоросійському результаті 76,69% [7].

Однак, в першу чергу, підтримка й забезпечення сталості окупаційних режимів залежать від стратегічних інтересів окупанта, від його бажання використовувати відповідні території як своєрідні форпости у геополітичному протистоянні з іншими державами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що ефективний контроль можна визначити як

інститут окупаційного режиму, а саме: систему формальних і неформальних правил «гри» для місцевих еліт і населення окупованих територій, що встановлюються і підтримуються державою-окупантом та її агентами за допомогою військових, економічних, фінансових і політичних засобів впливу. За допомогою ефективного контролю забезпечується сталість, передбачуваність окупаційного режиму та його залежність від держави-окупанта.

На нашу думку, концепція «ефективного контролю» є дієвою теоретичною конструкцією, що допоможе Україні довести перед ЄСПЛ факт окупації Росією Кримського півострову та окремих територій Донбасу. При цьому, для належного формування стратегії й тактики українського захисту слід врахувати, що перший випадок має всі ознаки класичного окупаційного режиму, тоді як другий – окупації «через третіх осіб». Тобто, у цих двох окупаційних режимах суттєво відрізняється система формальних і неформальних інституцій та акторів, які забезпечують російський вплив на суспільно-політичні процеси, що відбуваються на окупованих територіях. Відповідно, ЄСПЛ на даний час розділено справи щодо Криму й Донбасу та здійснюється їх окремий розгляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гельман В. Я. Из огня да в полымя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) [Электронный ресурс] / В. Я. Гельман // Полис. Политические исследования. – 2007. – № 2. – С. 81–108. – Режим доступа: DOI: <http://dx.doi.org/10.17976/jpps/2007.02.06>.
2. Євтушенко О. Н. Політичний режим та його роль у регулюванні взаємовідносин суспільства й держави. [Електронний ресурс] / О. Н. Євтушенко // Наукові праці. Політологія. – 2016. – № 272. – Режим доступу : <http://politics.chdu.edu.ua/article/view/107054/102027>.
3. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди [Електронний ресурс] / А. Колодій // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – Вип.12. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2007. – С. 205–211. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=304>.
4. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
5. Окупація та ефективний контроль: національне сприйняття та міжнародно-правові реалії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mtot.gov.ua/okupatsiya-ta-efektyvnyj-kontrol-natsionalne-spryjnyattya-ta-mizhnarodno-pravovi-realiyi/>.

6. «Правова абетка» № 25: ефективний контроль чи окупація? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-25-efektyvnyj-kontrol-chu-okupatsiya-2/>.
7. Rogozin udovletvoren rezultatami organizatsii vyborov prezidenta RF v Pridnestrovye [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://point.md/ru/novosti/politika/rogozin-udovletvoren-rezultatami-organizatsii-vyborov-prezidenta-rf-v-pridnestrove>.
8. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. / О. М. Стойко. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос». – 2016. – 416 с.
9. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем / Ч. Ф. Эндрейн. – М.: ИНФРА-М: Весь мир, 2000. – 320 с.
10. Case of Catan and Others v. Moldova and Russia (Application no. 43370/04, 8252/05 and 18454/06) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-114082>.
11. Case of Chiragov and Others v. Armenia (Application no. 13216/05) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155353>.
12. Case of Paşcu and Others v. Moldova and Russia (Application no. 48787/99) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61886>.
13. Case of Loizidou v. Turkey (Application no. 15318/89) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007>.
14. Ferraro T. Determining the beginning and end of an occupation under international humanitarian law [Електронний ресурс] / Т. Ferraro. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/en/international-review/article/determining-beginning-and-end-occupation-under-international>.
15. The Frozen Conflicts of the Eu's Eastern Neighborhood and Their Impact on the Respect of Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/7263ab6f-0dcd-11e6-ba9a-01aa75ed71a1/language-en>.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2018